

בענין הצומות

(שיעור שניתן בירושלים בוועידת הסתדרות הרבנים, מנ"א תשמ"ח)

המחבר בסימן תקנ"ט סעיף ט כתב, וזה לשונו: ט' באב שחל להיות בשבת ונדחה ליום ראשון, בעל ברית מתפלל מנחה בעוד היום גדול ורוחץ, ואינו משלים תעניתו, לפי שיום טוב שלו הוא. עכ"ל. דין זה מבואר בטור בשם רבנו יעבץ שהיה בעל ברית ביום עשירי באב שהיה נדחה מט' באב שחל בשבת, ולא השלים תעניתו, מפני שיום טוב שלו הוא. וראיתו מהא דתניא בעירובין דף מא. א"ר אליעזר בר צדוק אני הייתי מכני סנאה בן בנימין וחל ט' באב בשבת ודחינהו עד לאחר השבת, והתענינו בו ולא השלמנוהו, מפני שיום טוב שלנו הוא; זאת אומרת שבי' באב היה הזמן הקבוע להבאת עצים למערכת המזבח בשביל המשפחה של רבי אליעזר בר צדוק, ולכך היה עשירי באב היום טוב של רבי אליעזר בר צדוק.

וכתב שם הב"י דהא דרבנו יעבץ דוקא בט' באב שחל בשבת ונדחה למחרתו, דכיון דאידיחי לא חמיר כולי האי, ולכך אינו צריך להשלים. אבל אם לא היה נדחה, אלא שחל להיות באחד מימי השבוע, אז בעל הברית מחויב להשלים תעניתו. בהתאם לשיטתו, המחבר מביא את הדין שבעל ברית אינו מחויב להשלים תעניתו, רק כאשר לט' באב שנדחה לאחר השבת, אבל לא כתשעה באב שחל באחד מימי השבוע. מתוך דברי ה'מגן אברהם' בסימן תקנ"ט מתבאר שגם בשאר הצומות, דהיינו שבעה עשר בתמוז ועשרה בטבת, גם שם בעל-ברית מחויב להשלים תעניתו כשחל שבעה עשר בתמוז באחד מימי השבוע. ורק כשחל שבעה עשר בתמוז בשבת ונדחה ליום הראשון, אז אמרינן דבעל ברית מתפלל מנחה ואינו משלים תעניתו, מפני שיום טוב שלו הוא. ברם בבאור הגר"א בסימן תרפ"ו מבואר להיפך, דבשאר תעניות חוץ מתשעה באב, אף אם אינן נדחין, אין בעל ברית מחויב להשלים תעניתו. ועיין שם, בבאור הגר"א שמזכיר את דברי התוספות בראש השנה דף י"ט. (ד"ה אסורין) דדוקא בט"ב דחמיר, אבל בשאר תעניות אינו מתענה כלל.

אמנם הריטב"א בסוף תענית כתב, וז"ל: חתן שחל אחד מארבעה צומות בתוך ימי שמחת לבו מסתבר לי שהוא חייב להתענות בהם. דאף על גב דימי רגל ושמחה שלו הוא, ואין אבלות חרשה חלה בהם, ואין שמחה אלא באכילה כדאמרינן גבי רגלים וגבי פורים, מכל מקום כיון דרגל שלו רגל יחיד מדרבנן, ותעניות אלו הם דרביים, אתי אבלות דרביים ודחי רגל דרבנן.

ועוד דיחיד מקרא מלא דבר הכתוב "אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי". עכ"ל. הרי מבואר בהריטב"א דכל ד' צומות דין אחד יש להם ואינם נדחים במקום יום טוב שלו, כגון בעל ברית וחתן; ורק כשהצומות חלים בשבת ונדחים לאחר השבת, אז הוא דאמרינן יום טוב שלו הוא ואינו צריך להשלים.

היוצא מדברינו הוא, דהמחלוקת בין ה'מגן אברהם' והג"א אם בעל שמחה, כגון בעל ברית וחתן מחויב להשלים תעניתו בשאר תעניות שאינן נדחין, חוץ מתשעה באב שנויה היא במחלוקת קדומה בין התוספות והריטב"א. התוספות סוברים כמו הג"א, והריטב"א סובר כמו מגן אברהם. וצריך להבין את דברי הג"א שהם שיטת התוספות בראש השנה (דף י"ט) איזה חילוק יש בין תענית תשעה באב לשאר התעניות בנוגע לבעל ברית? זה הוא קושי אחד בנידון שלפנינו.

כמו כן ישנן בזה עוד קושיות. הקושי השני הוא: מהו יסוד החילוק של ה'בית יוסף' בין תשעה באב שחל בשבת ונדחה לאחר השבת דאז אין בעל ברית מחויב להשלים תעניתו. ואילו תשעה באב שחל באחד מימי השבוע, שאז בעל ברית מחויב להשלים את תעניתו? דבר זה צריך באור, דממה נפשך אם תענית של תשעה באב נדחה במקום בעל שמחה על ידי ההלכה של "יום טוב שלו הוא", אם כן מדוע הוא צריך להשלים כשתשעה באב חל באחד מימי השבוע ואם התענית של תשעה באב אינו נדחה במקום בעל שמחה אם כן גם כשתשעה באב חל בשבת ונדחה לאחר השבת גם אז צריך להיות מחויב להשלים את תעניתו.

הקושי השלישי הוא: מדוע צריך בעל-ברית בתשעה באב הנדחה ליום ראשון להתענות עד מנחה גדולה ומדוע לא יהיה מותר לאכול בבוקר, וממה נפשך אם תשעה באב הנדחה ליום ראשון הוא קיל ונדחה במקום יום טוב שלו, אם כן צריך להיות נדחה לגמרי, ואם תשעה באב שחל להיות בשבת ונדחה ליום ראשון אינו קיל כל כך להיות מותר באכילה כל היום אם כן גם לאחר מנחה יהיה צריך להתענות, ובמה נשתנה התענית של אחר מנחה מהתענית של קודם מנחה?

כדי ליישב את הקשיים הללו צריכים אנו להזכיר את הגמרא בראש השנה דף יח. המשנה שם אומרת שהשלוחים היו יוצאים על אב מפני התענית; והגמרא שם שואלת "ולפיכך נמי אתמוז וטבת דאמר רב חנא בר ביזנא אמר ר"ש חסידא מאי דכתיב כה אמר ד' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה, קרי להו צום וקרי להו ששון ושמחה? בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה, אין שלום צום. אמר רב פפא הכי קאמר בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה, יש גזירת המלכות צום. אין גזירת המלכות ואין שלום, רצו מתענין, רצו אין מתענין; אי הכי ט' באב נמי אמר רב פפא שאני ט' באב הואיל והוכפלו בו צרות, דאמר מר בט' באב חרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר ונחרשה העיר. שיטת הרמב"ן היא, וזה לשונו: "דכולהו ארבעה צומות תענית צבור הן ונביאים גזרו אותם וכל חומרי תענית עליהן. מפסיקין בהם מבעוד יום ואסורין ברחיצה ובסיכה ובנעילת הסנדל ותשמיש המטה כתשעה באב. וקרא מקיש להו כתשעה באב. אלא האינדנא כיון דבזמן דליכא צרה בטלין ורצו נהגו להתענות בהו ולא לנהוג בחומרות הללו;

אבל מעיקרא תקנה, ודאי אסורין הן בכולן, דלא גרע גזירת נביאים מגזירת בית דין בתעניות אמצעיות ואחרונות, וכל דתקון נביאים כעין דאורייתא תקון. תשעה באב וארבעה צומות כיום הכפורים לעינויים". עכ"ל.

וכתב שם עוד הרמב"ן, וז"ל: "ועכשיו כבר רצו ונהגו להתענות וקבלו עליהם, לפיכך אסור ליחיד לפרוץ גדרן, וכל שכן בדורות הללו שהרי בעונותינו שרבו צרות בישראל ואין שלום, הילכך חייבין הכל להתענות מדברי קבלה ותקנת נביאים". עכ"ל. מתוך דברי הרמב"ן יוצא דבזמן דיש גזירות אז יש על ד' צומות דין של תענית צבור, וכל חומרות שישנן בתשעה באב ישנן בצומות הללו; אמנם כשאין גזירות אז החיוב להתענות הוא רק מצד מנהג, אבל אין בו דין של תענית צבור מצד דברי קבלה ותקנת נביאים. הרשב"א במגילה דף ו' סובר גם כן כמו הרמב"ן, אלא שהוא מוסיף, דגם בנוגע לתשעה באב התקנה בתחילה היתה דאם אין שלום ואין גזירות רצו מתענין רצו אין מתענין. אלא שלאחר חורבן הבית שני תקנו חכמים דבתשעה באב כיון שהוכפלו בו צרות מתענין בין רצו ובין לא רצו. גם מדברי הרמב"ן משמע ככה, אף על פי שאינו אומר את זה בפרוש.

מאידך גיסא ישנם הרבה ראשונים שסוברים דמעיקרא עשו הנביאים הפרש בין תשעה באב לשאר צומות, והם תקנו דט' באב יהיה לו דין של תענית צבור וכל ישראל יהיו מחויבים להתענות בכל ה' ענויים בין רצו ובין לא רצו, כל זמן שאין שלום אף על פי שאין גזירות;

אמנם בנוגע לשאר צומות כמו שבעה עשר בתמוז וכדומה תקנת הנביאים היתה דאין עליהם תורת תענית צבור כמו תשעה באב והתעניות שבית דין גוזרים על הגשמים ואפילו כשאין שלום ויש גזירות יש חיוב מצד תקנת הנביאים להתענות מאכילה ושתייה רק ביום כמו בתענית יחיד, אבל אינם אסורים בשאר עינויים כלל ומותר לאכול כלילה שלפניכן מפני שלא הטילו הנביאים על שבעה עשר בתמוז, צום גדליה ועשרה בטבת חומרות של תענית צבור כלל. מתוך דברי התוספות בתענית דף יג. ד"ה, וכל שהוא משום תענוג יוצא שהם סוברים כשיטת הראשונים הללו. וראשונים הללו סוברים גם כן דאם אין שלום ואין גזירות אז אין חיוב תענית כלל, אפילו לא כתענית יחיד. ואפילו אם רצו להתענות אין החיוב להתענות אלא מצד מנהג, לא מצד תקנת הנביאים. (כזה הם סוברים כמו הרמב"ן).

היצא מדברינו, דלפי שיטת הרמב"ן והרשב"א גם על שאר צומות תקנו הנביאים דין של תענית צבור. ואם ישנם גזירות מחויבים לנהוג כל החומרות דתענית צבור בהם, כמו בתשעה באב. ברם לפי שיטת התוספות ועוד ראשונים לא תקנו הנביאים חומרות דתענית צבור לייז בתמוז, צום גדליה וי' בטבת. ואפילו אם יש גזירות חיוב התענית בהם הוא רק חיוב של תענית יחיד. ונראה דההפרש בין תענית צבור ותענית יחיד אינו מתבטא רק בחומרות שישנם בתענית צבור ואינם בתענית יחיד, כגון החיוב להפסיק מבעוד יום והחיוב להתענות בשאר ענויים חוץ מאכילה ושתייה, אלא שיש הבדל יסודי בין חלות דין של תענית צבור וחלות דין של תענית יחיד. עיקר חלות הדין של תענית יחיד הוא רק שיש חיוב תענית על הגברא. היינו, שהגברא מחויב להתענות

בתענית יחיד אבל אין על היום של תענית יחיד חלות שם תענית, כשהגברא אינו מתענה בו מאיזו סיבה שהיא. אולם בתענית צבור נוסף על החיוב להתענות שיש על הגברא, יש חלות שם תענית על היום, אפילו כשהגברא אינו מתענה בו; ואפילו אם (משום איזו סיבה) כל ישראל לא יתענו, מכל מקום יש על היום חלות שם תענית צבור. למשל, אם חס ושלום כל בני ישראל יהיו חולים ואף יהודי אחד לא יתענה כתשעה באב מכל מקום היום בעצמו של תשעה באב יש לו חלות שם של תענית.

ונראה עוד דט' באב שחל בשבת ונדחה לאחר השבת, דאז יש חיוב להתענות ביום הראשון ולנהוג בו כל חומרי תענית צבור, בתורת תשלומין בשביל התענית שחל בשבת, אבל אין על היום בעצמו, שהוא נדחה, חלות שם של תענית צבור.

והנה מבואר בשולחן ערוך דאם מישוהו קבל על עצמו תענית על צרות אז מחויב להתענות יום שלם. ברם כשהוא קבל על עצמו תענית של תשובה, אז הוא מחויב להתענות רק עד מנחה. והרמ"א בשולחן ערוך אורח חיים מביא את שיטת הראשונים דאם מישוהו קבל על עצמו תענית של תשובה אז הוא מתענה עד מנחה, מתפלל מנחה ואומר בו "ענינו" ואחר כך מותר לו לאכול. הרי חזינן מזה דתענית עד מנחה יש בו קיום תענית על ידי הגברא שמתענה ככה.

והנה בתענית דף ט"ו: מבואר ד"אין גוזרין תענית בראש חודש, חנוכה ופורים ואם התחילו אין מפסיקין ומשלימים את התענית" ומבואר ברמב"ן שם דההלכה של "אם התחילו אין מפסיקין ומשלימים" נאמרה רק בארץ ישראל כשגזירת תענית נעשתה על ידי הנשיא, דאז איכא עלייהו שם של תענית צבור, דאז נדחה האיסור של תענית בראש חודש, חנוכה ופורים מפני חלות דין תענית צבור שיש על עצם היום. אבל אם גזירת תענית נעשה שלא על ידי נשיא אז אפילו אם התחילו מפסיקין, משום דאז אין על היום חלות דין של תענית צבור, ולכך אין האסור של תענית בראש חודש, חנוכה ופורים נדחה, בשביל גזירת תענית של בית דין שלא על ידי נשיא.

עכשיו ניתן לתרץ את הקושי הראשון שהתקשינו מה הוא ביאור דברי הגר"א שהיא גם שיטת התוספות, דרק כתשעה באב אין בעל ברית יכול לאכול אם אינו נדחה, ואילו בשאר הצומות יכול בעל ברית לאכול אחר מנחה אפילו כשאינו נדחה. עכשיו הרי זה מובן דלפי שיטת התוספות ועוד ראשונים דעל שאר הצומות חוץ מתשעה באב לא הטילו הנביאים חלות דין של תענית צבור וכל החיוב ענוי בצומות האלו הוא רק חיוב עינוי של תענית יחיד, על כן צומות אלו הם ממש כמו תעניות שגזרו בית דין שלא על ידי הנשיא, שאפילו התחילו להתענות בהם קודם חנוכה ופורים מפסיקין, מפני שאין יום טוב דרבנן נדחה בשביל תענית יחיד. ברם ה'מגן אברהם' אויל בשיטת הרמב"ן והרשב"א דנביאים ראשונים לא עשו שום הפרש בין תשעה באב לשאר ד' תעניות, וגם עכשיו אם אין שלום ויש גזירות מחויבין אנו לנהוג בתעניות אלו בכל חומרות דתענית צבור כמו כתשעה באב, ואיכא עלייהו חלות שם תענית צבור, לכך שוים הם לתשעה באב, ואינם נדחים בשביל יום טוב שלו.

זהו מוכן מאליו ד"יום טוב שלו" אינו יותר חמור מחנוכה ופורים ומכיון שתענית צבור אינו נדחה בשביל ראש חודש, חנוכה ופורים, אם כן פשוט גם שאין התעניות האלו שגם עליהם יש חלות דין של תענית צבור נדחים במקום "יום טוב שלו" כמו בעל ברית וחתן.

עכשיו נבוא לקושי השני שהתקשינו דמדוע מחלק ה'בית יוסף' בין תשעה באב שחל בשבת ונדחה לאחר השבת דאז אין בעל ברית מחויב להשלים תעניתו ואילו תשעה באב שחל באחד מימי השבוע אז בעל ברית מחויב להשלים. התירוץ על קושי זה הוא עכשיו מוכן מאליו. אם תשעה באב חל באחד מימי השבוע אז היום עצמו יש עליו חלות שם תענית צבור, ואם כן אין התענית נדחה בשביל יום טוב דרבנן כשם שאין תענית צבור נדחה בשביל חנוכה ופורים. ברם כשתשעה באב חל בשבת ונדחה לאחר השבת אז החיוב להתענות ביום הראשון ולנהוג בו בכל חומרי התענית צבור הוא בתורת תשלומים, בשביל התענית שחל בשבת. אבל אין על היום עצמו שום חלות שם של תענית צבור, מפני שהנביאים קבעו את ה'תשיעי' באב ליום תענית צבור, ולא את העשירי באב. ומכיון שהיום עצמו אין בו חלות שם של תענית צבור לכך הוא נדחה בשביל יום טוב דרבנן, כמו תענית שגזרו בית דין של חוץ לארץ שלא על ידי הנשיא על הצרות, שאינו נדחה בשביל יום טוב דרבנן.

עכשיו נחזור לקושי השלישי שהתקשינו מדוע צריך בעל ברית בתשעה באב הנדחה ליום ראשון להתענות עד מנחה ומדוע לא יהיה מותר לאכול בבוקר עד המנחה. התשובה היא דתענית הנדחה מכיון שאין עליו חלות שם תענית צבור הוא קיל והוא נדחה במקום יום טוב דרבנן. אולם אעפ"כ עד המנחה הבעל שמחה אסור לאכול, משום שאין שום אסור להתענות לשעות ביום טוב דרבנן לפי האמור בגמרא עירובין דף מא. מפני שכל האיסור של תענית ביום טוב דרבנן, הוא רק איסור של תענית יום שלם ולא תענית של שעות; ומכיון שאין שום סתירה וניגוד בין חלות הדין של "יום טוב שלו" לתענית של שעות, אם כן ודאי שאין לו שום היתר לאכול עד מנחה. והרי לפי מה שאמרנו לעיל גם בתענית של שעות עד מנחה, יש בו קיום של תענית בהגברא, ולהרבה ראשונים הוא יכול לומר, 'ענינו' בתפלתו; לכך אמרינן דאם אחד הוא בעל שמחה בתשעה באב הנדחה ליום ראשון מתענה עד מנחה וזוהו הוא מרויח שיש לו קיום של תענית שעות שאינו אסור ביום טוב דרבנן ואין בזה שום סתירה לחלות הדין של "יום טוב שלו" — הוא".

אמנם להתענות אחר מנחה אין הוא צריך, מפני שיום טוב דרבנן אסור בתענית יום שלם. ולכך נדחה תענית הנדחה בשביל יום טוב שלו משום שתענית הנדחה אין עליו חלות שם תענית צבור ורק חיוב בהגברא לנהוג בכל חומרות דתענית צבור בתורת תשלומין בשביל התענית שחל בשבת.